

УДК [902+908-93] (477)

Л 193

Рецензенти:

С.В. ІВАНОВА, д-р іст. наук,
Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

Р.О. ЛИТВИНЕНКО, д-р іст. наук,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова
(протокол від 26.06.2017 № 9)*

*Видання частково здійснено за кошти гранту
Swiss National Science Foundation (SNF)
Scientific Co-operation between Eastern Europe and Switzerland
«Responses of vegetation and prehistorical society
to climatic change in Ukraine» (grant SNF-IZ76Z0_147550)*

Людина та її слід. Природа і комунікація. До 50-річчя
Л 193 Олега Валентиновича Тубольцева / упоряд., вступна стат-
тя Д.В. Кіосака, С.Б. Радченка. — Київ : Академперіодика,
2017. — 190 с., 12 с. іл.

ISBN 978-966-360-335-3

Збірник присвячено 50-річчю від дня народження Олега Валентиновича Тубольцева, відомого вітчизняного історика й археолога, науковця і викладача, ідеолога створення, засновника й незмінного багаторічного очільника Громадської організації «Нова археологічна школа». Діяльність школи спрямована на популяризацію наукових археологічних і краєзнавчих досліджень, активне залучення молоді до наукової праці й вивчення історії держави. Вміщені у збірнику привітання від колег і наукові статті вдячних учнів дають змогу уявити різноплановість діяльності ювіляра.

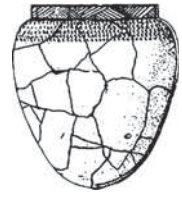
Для істориків, археологів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться історією вітчизняної науки.

УДК [902+908-93] (477)

ISBN 978-966-360-335-3

© Кіосак Д.В., Радченко С.Б., упорядкування, 2017

© Академперіодика, оформлення, 2017

ЗМІСТ

Тубольцеву — 50! Декілька слів про природу і наслідки комунікації <i>Дмитро Кіосак, Симон Радченко.</i>	7
---	----------

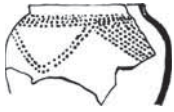
ПРИВІТАННЯ ВІД КОЛЕГ

<i>Геннадій Тощев. Первые 50 Олега...</i>	15
<i>Дмитро Никоненко</i>	17
<i>Ельке Кайзер. Ко дню рождения Олега Тубольцева</i>	19
<i>Наталія Бурдо, Михайло Відейко</i>	20
<i>Ірина Смотрицька</i>	21
<i>Роман Додонов. Однажды на Лысой Горе.</i>	23
<i>Надія Котова, Лариса Спіцина</i>	24
<i>Дмитро Кобалія. Правда о Мудром Ту.</i>	26
Привітання ювіляру від Анатолія Солохи, Олександра Багіона та Верхньотокмацьких колег.	28

НАУКОВІ СТАТТІ

Реконструкція способу лепки посуду на пам'ятнику Генералка 2 <i>Никита Гриценко</i>	31
Реконструкція особливостей харчування мешканців пам'ятки Генералка 2 на підставі аналізів побутової кераміки <i>Владислав Чивкунов</i>	53
Вплив специфічних природних характеристик Дніпровського Надпоріжжя на розвиток давнього населення <i>Ольга Демченко</i>	71

Труднощі радіовуглецевого датування сурсько-дніпровської культури <i>Лариса Дерев'янка</i>	90
Геологическая обусловленность формирования памятников археологии на побережье Тузовских лиманов <i>Татьяна Кондарюк, Анна Овсяникова</i>	98
Кічкаський мегалітичний комплекс <i>Дмитро Никитенко</i>	108
Опыт применения минералогических методов в археологии <i>Анна Рагченко</i>	132
Знахідки обсидіану українського Приазов'я <i>Степан Чельцов</i>	152
Теоретические и методологические аспекты комплексного изучения археологического объекта с использованием ГИС <i>Симон Рагченко</i>	167
SUMMARY	186

Дмитро НИКИТЕНКО

учень 11 класу гімназії № 31, м. Запоріжжя

КІЧКАСЬКИЙ МЕГАЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС

Мегалітичні конструкції, притаманні Європі доби неоліту та бронзи, є значними за розміром структурами, сформованими з великих кам'яних блоків або їх груп. Вони значно різняться за зовнішньою формою та виконують різні функції, а їхні параметри істотно залежать від ландшафтних та геологічних умов регіону. Перші відомі археологічні дослідження великих кам'яних конструкцій Надпоріжжя було виконано під час масштабних розкопок у межах експедиції «Дніпробуд», що провадилась у 1928–1933 рр., які, не зважаючи на працю археологів, не було оприлюднено. Така занедбаність теми пов'язана з сучасними дослідженням археологічними та ідеологічними реаліями – дослідники мегалітичних споруд могильника Кічкас II Ф.М. Сап'ян та В.А. Грінченко стали жертвами репресій 1930-х років.

Саме вивченню спадщини цих двох дослідників і присвячено дану статтю, метою якої є введення до наукового обігу та первинний аналіз результатів розкопок мегалітичних споруд Надпоріжжя могильника Кічкас II. Проаналізовано раніше не представлені архівні матеріали, отримані в фондах Інституту археології Національної академії наук України. Ці дані забезпечують можливість не лише опрацювати та описати інформацію, отриману під час дослідження могильника, а й уперше сприяти його як сукупності мегалітичних конструкцій доби пізньої бронзи. Викладений матеріал дає змогу стверджувати, що окремі мегалітичні об'єкти могильника (кургани 7, 7а, 9, 11) споруджено на місцях курганних поховань іншого періоду – ранньої бронзи, приналежних до явної культурно-історичної спільноти.

Застосовано методи джерелознавчого аналізу (історіографічний, археографічний). Архівні дані та результати виконаного аналізу опубліковано вперше.

Ключові слова: мегалітичний комплекс, курган, Дніпрельстан, Кічкас, Ф.М. Сап'ян, В.А. Грінченко.

ІСТОРІЯ ПИТАННЯ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Про перші масштабні розкопки кам'яних споруд Надпоріжжя стало відомо з матеріалів експедиції Дніпробуд у 1928–1933 рр. У Всеукраїнській археологічній комісії (ВУАК) під керівництвом академіка Д.І. Яворницького зібрався чималий колектив представників нового покоління історичної науки. На матеріалах їхнього дослідження до плану ВУАК було

включено тему «Мегаліт України» [16]. Але не зважаючи на тривалу копітку працю, численні фото, креслення та описи, як і більшість матеріалів розкопок було втрачено та загублено. Причиною такого стану звітної документації безперечно були репресії сталінського режиму у 1920–1930-х рр.

Підриив греблі Дніпрогесу у 1941 р. спричинив зниження рівня р. Дніпро, який утримувався таким до 1946–1947 рр. Завдяки цьому після Другої світової війни вченим знову вдалося повернутися до старих пам'яток, а також відкрити нові. Завдяки розвідкам О.В. Бодяньського спорудження «виявилися у великій кількості» по всій території від Запоріжжя до Дніпра [4, с. 180–199]. Частину з них пощастило дослідити, але більшість залишилася під водою. Таким чином, багато комплексів дали поштовх до вивчення окремої теми – кам'яних споруджень і закладок Надпоріжжя [4, с. 180–199; 11, с. 159–180].

Найбільш цікаві та масштабні роботи Дніпрельстану завжди викликали увагу. Прикладом пам'ятки, втраченої для науки нині, але дослідженої у 1920-ті рр., можна вважати комплекс мегалітичних споруд біля поселення Кічкас (кургани 9, 7, 7а, 11 групи Кічкас II). Це дослідження було виконано у 1927 і 1928 рр. молодими археологами Дніпробуду Ф.М. Сап'яном та В.А. Грінченком.

А вже 1929 р. по всій території СРСР поступово розгортається процес знищення наукової інтелігенції, особливо нищівний в Україні. В першу чергу під державний маховик попали працівники етнологічних та історичних громадських і державних установ. Згодом один з керівників експедиції Дніпробуду, М.А. Міллер, наводив сумну статистику постраждалих науковців із різних археологічних центрів СРСР [15, с. 84]. Серед них згаданий археолог В.А. Грінченко, найбільш відомий як автор розкопок Вознесенівського скарбу [3, с. 9–37]. Ім'я іншого дослідника Кічкаського мегалітичного комплексу – Федора Миколайовича Сап'яна – практично не згадується у науковій літературі.

Знайдені нами архівні документи у фондах Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАН України) свідчать, що Ф.М. Сап'ян досліджував унікальний мегалітичний комплекс – Кічкаський могильник 2, курган 9 [1]. Під час експедиції Дніпробуду та після закінчення робіт більшість дослідників вимушено змінили місце проживання: А.В. Грінченко виїхав з Полтави до Києва, Ф.М. Сап'ян – з Дніпропетровська у Харків. Але порятуватись від репресій тоталітарного державного режиму їм не вдалось [12; 18, с. 88–89].

Отже, головною причиною, що не дала змоги ввести в науковий обіг результати розкопок 1928 р., був тиск з боку держави, не зацікавленої у піднесенні української національної історії та культури. У 1930 р. розпочалися судові процеси над вигаданими владним режимом «Спілкою визволення України» і «Українським національним центром» [10, с. 14]. Через фальсифікації та наклепи діяльність багатьох археологів, які пра-

цювали в експедиціях ВУАК було припинено. Польові фотографії, щоденники та звіти опинилися у різних місцях, найчастіше — у архівах НКВС. Тому протягом довгих років спроби опрацювати результати експедицій Дніпробуду розглядали як марну справу.

Єдиний збірник, який науковці встигли випустити, присвячено результатам досліджень пам'яток неоліту. Вже у повоєнні часи А.В. Добровольський уклав огляд кам'яних споруд Надпоріжжя, але не згадав про результати відкриття мегалітичних споруд біля колонії Кічкас [4, с. 180–199; 11, с. 159–180]. Тільки у 1982 р. у монографії І.М. Шарафутдинові з'являється загальний план та бровки конструкції групи Кічкас II курганів 7, 7а, які розкопував В.А. Грінченко [22, рис. 23]. Але розташована поруч мегалітична споруда кургану 9 залишалася практично невідомою. Прив'язка курганів з карти Шуберта нині не дає змоги встановити точне місце розташування насипів Кічкаської групи.

На території забудови Дніпрельстану налічувалося три скупчення насипів: головне в районі сучасної вулиці Бородинська (2 кургани), друга біля сучасної адміністрації Дніпровського району (3 кургани), третє на перехресті вулиць Каховської та Плотинної (3 кургани) (рис. 1). Майже всі насипи було повністю досліджено під забудову. Сьогодні в районі вул. Бородинська, між будинками 12 та 12а, зберігся тільки один курган — це головний курган першої групи. У 1996 р. його взято на облік та занесено до Реєстру пам'яток під № 161.

На жаль, відсутність детального опису та мап не дає змоги точно розташувати насипи. Крім цього, на карті Шуберта в першу чергу вказано найбільші кургани. Можна припустити, що навколо них було багато невисоких, в яких могли знаходитися досліджені мегалітичні споруди.

ФАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Перший курган, який ми досліджували — курган 9 мегалітичної групи II. Точне місце розташування кургану не встановлено. Відповідно до «Резюме» Ф.М. Сап'яна, курган 9 було розташовано на околиці північно-західної частини колонії Кічкас. На фотознімку добре видно, що це високе місце над селом (рис. 2). Поруч розташована пожежна вежа (рис. 4.1), яка добре відома по фотографіям колонії (рис. 1, в). У «Резюме» до розкопок 1928 р. Ф.М. Сап'ян вказує на територію як на місце побудованого тартака Дніпрельстану [1]. Якщо так, то поруч або прямо на місці кургану працювало лісопилльне підприємство. Додаткову інформацію можна також отримати з одного з планів (рис. 2). На ньому показано, що на території насипу був «шурф Добровольського», розташований у центрі кургану. Скоріше за все, це роботи 1927 р., під час яких встановлено унікальність конструкції. Крім цього видно три ями «опор пожежної вежі» та одну від геодезичного стовпа. В «Резюме» також вказано на пошкодження кургану до початку розкопок.

Рис. 1. Карти на фото колонії Еінгласе кін. XIX – поч. XX ст.: а – військово-топографічна карта Російської імперії; б – карта кінця 1930-х рр.; в – фото затоплення колонії Еінгласе

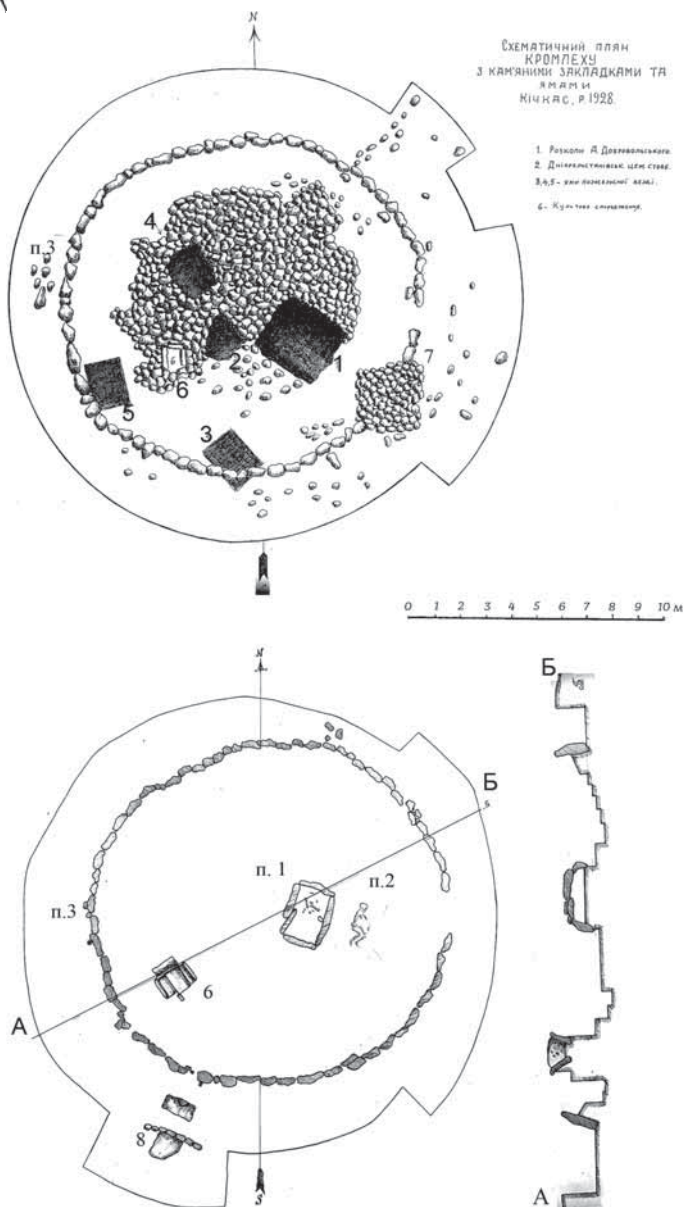

Рис. 2. Креслення кургану 9 групи 2. Розкопки Сап'яна Ф.М. у 1928 році

Про час розкопок нам відомо набагато більше. Згідно з «Резюме» та підписами до фото, початок дослідження датується 1927 р. Але основний рік досліджень — 1928. Саме в цей період Ф.М. Сап'ян разом з В.А. Грінченком були зараховані на роботу як археологи II категорії [7, с. 28].

Методика розкопок базувалася на відкритті та збереженні «на останцях» всіх об'єктів по всій площі пам'ятки. Весь ґрунт вивозився тачкою через спеціально зроблені три рови-пандуси, де на дно встановлено до-

Рис. 3. Загальний вид кургану 9 могильника Кічкас II. Фото Федорович, 1928 рік

шки. На той час це була нова польова методика, яка прийшла у археологічну науку із західноєвропейської школи. Для курганів використовували круглий розкоп із додатковими секціями в місцях, де знайдено окремі скупчення матеріалу. Така методика, на думку І.Ф. Ковалевої була значно прогресивнішою за використовувану тоді методику «глухої траншеї» [8, с. 114]. Але й вона не давала можливості повністю дослідити пам'ятку. Додатковою причиною проблем стала конфліктна ситуація між археологами та будівельниками. Останні отримували зарплату тільки за сплановані куби землі. Тому саме на початку робіт у 1928 р. розчистка комплексу Кічкас II, стала показовим місцем невдалої організації розкопок.

Польова документація кургану 2 Кічкаського могильника зберегла-ся тільки у вигляді тексту «Резюме», двох креслень та 27 фотографій високої якості, зроблених Федоровичем влітку 1928 р.

Під час розкопок насипу встановлено два етапи робіт. Обидва чітко представлено на кресленнях (рис. 2) та фото (рис. 3). Перший, коли в центральній частині кургану було розчищено круглу горизонтальну площадку-майданчик із дрібного необробленого граніту. На фото помітно, що поверхня майже не має схилів, характерних для курганів (рис. 3, угорі). Але необхідно враховувати, що вершина кургану була пошкоджена під час будівництва вежі. Згідно з кресленням, діаметр кільця становив 9,5 м. На відстані 3,5 м від краю кола було розташовано великий кром-лех із гранітних брил, поставлених на торець. Ф.М. Сап'ян називає його «перше спорудження» [1]. Діаметр кромлеху – 15 м (рис. 2, рис. 3, угорі). Висота брил – від 1,5 до 0,5 м. Згідно з планами кромлех тільки в одному місці мав розрив, зі східного боку. Але при порівнянні з фото стає зрозуміло, що там було викопано рів із пандусом для вивозу ґрунту. Поруч із проходом була розчищена ще одна площадка прямокутної форми, викладена дрібним камінням. Це місце позначено нами на плані як об'єкт № 1 (рис. 2). Не зрозуміло, що це – залишки схилу, окремий пандус, або викид із ям пожежної вежі чи з розкопу А.В. Добровольського.

Культова споруда (рис. 2, 4). У південно-західній частині кургану на рівні майданчику було побудовано кам'яну скриню, яка на плані Ф.М. Сап'яна позначена як «культове спорудження» [1]. Параметри конструкції 1 × 1 м. Вона складалася з трьох брил, поставлених на торець, та декількох незначних плит перекриття. На фото помітно, що в центрі було знайдено горщик (рис. 4).

Поховання 1. Головна конструкція кургану 9 зберігалася в центрі комплексу, під ритуальним майданчиком. Ф.М. Сап'ян називає його «друге спорудження – закрита гробниця великих розмірів» [1]. Кам'яну скриню було зроблено з великих плит. Розміри конструкції: 2 × 2,3 м. Після зняття плити в центрі було зачищено залишки поховання № 1. Опису та фото кістяка немає. На загальному плані помітно, що воно найімовірніше було пошкоджено у давнину.

Поховання 2 розташовано так само в центрі, на схід від поховання 1 (рис. 2, 5). Опис не зберігся. На плані каменя немає, але на фото помітно, що там була одна невелика плита, яка перекривала яму. Так само складно сказати, якою була її глибина. За описом, на дні розчищено кістяк людини, скрючений, на лівому боці. В архіві ІА НАН України збереглось два фото поховань із підписом «курган 9 група II» (рис. 5). Але положення стоп вказує, що на початку коліна мерців було повернуто догори, а з часом вони впали. Ми вважаємо, що одне з фото точно належить саме до поховання 2 кургану 9. Таким чином, за положенням мерця можна стверджувати, що це поховання належить до раннього етапу ямної культури.

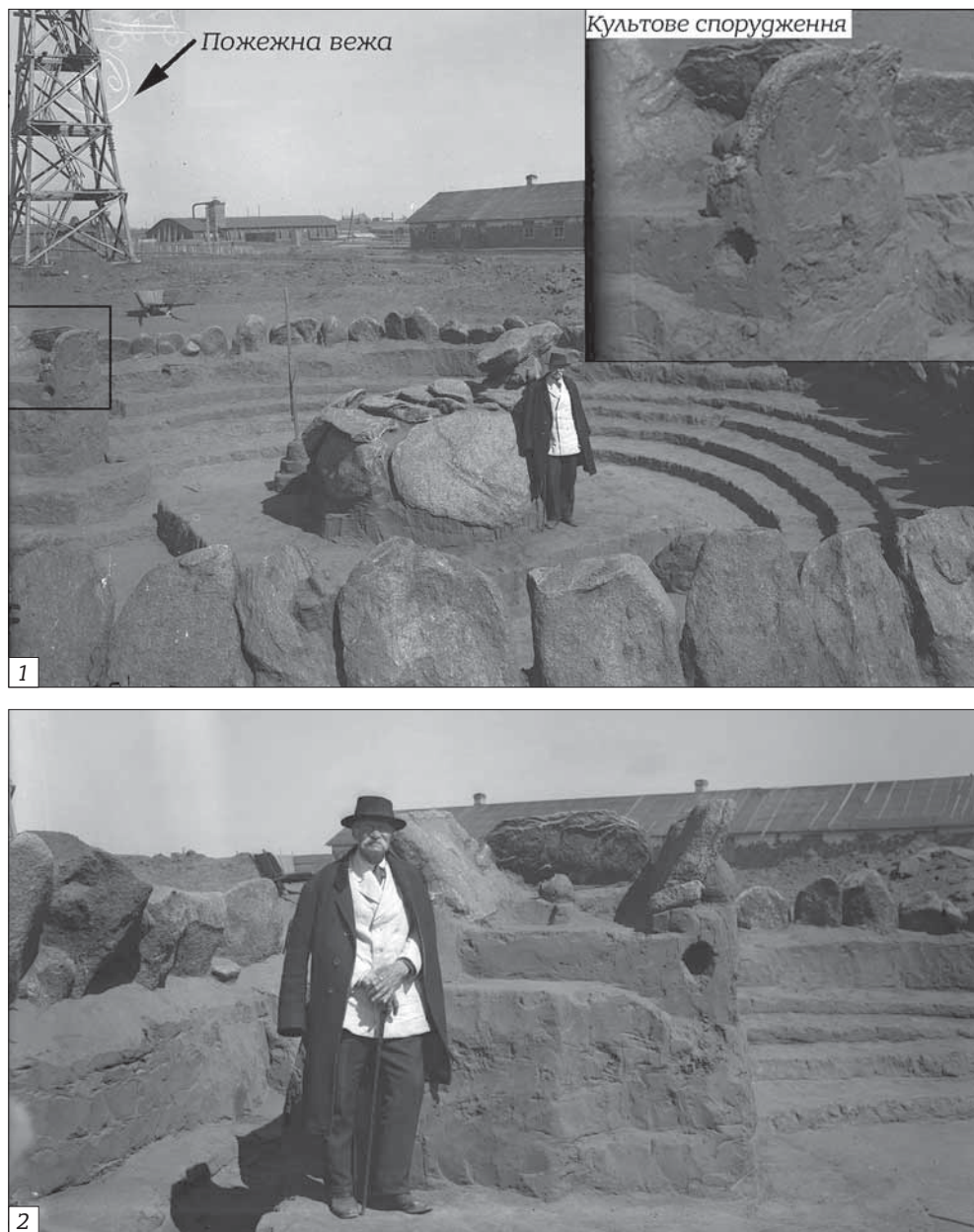

Рис. 4. Фото кургану 9 могильника Кічкас II: 1 — Д.І. Яворницький біля поховання I; 2 — Д.І. Яворницький біля культового спорудження

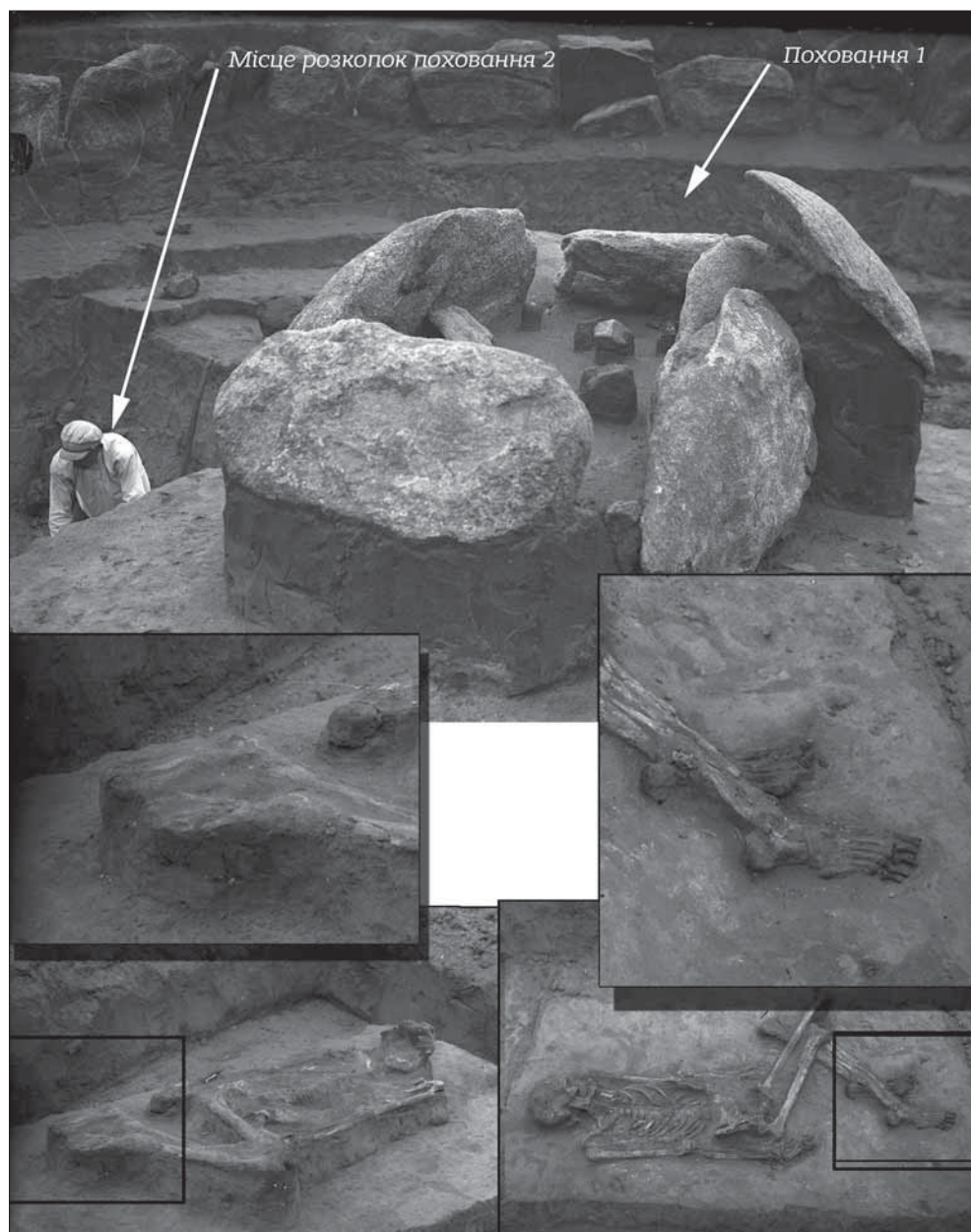

Рис. 5. Кічкас курган 9 могильника II. Фото поховань

Рис. 6. Кічкас курган 9 могильника II: 1 – фото поховання 3; 2 – фото третього спорудження

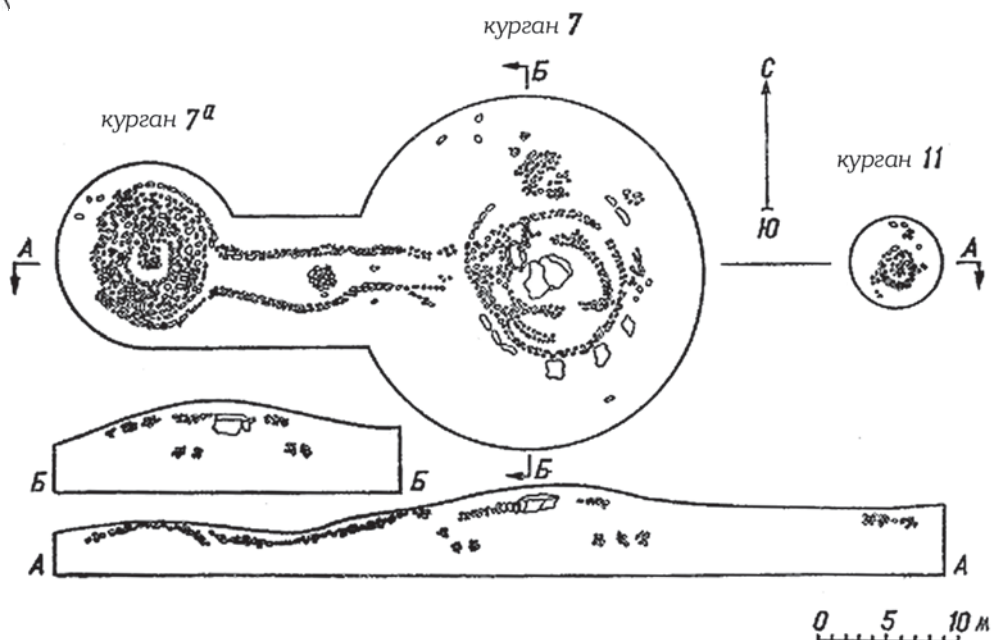

Рис. 7. План та бровки курганів 7, 7а, могильника Кічкас II

Поховання 3. Окрім вказаних поховань на фото добре помітно ще одне поховання за колом кромлеху (рис. 3, унизу, 6). Ф.М. Сап'ян про нього не згадує. Воно зроблено на рівні давнього горизонту. Кістки скоріше за все сильно пошкоджені. У результаті зіставлення планів стає очевидним, що над костями або поруч було незначне скупчення каміння.

У «Резюме» Ф.М. Сап'ян зазначає: «зразу за стінкою кромлеху в бік SSW малось третє спорудження, викладене з восьми округлих каменів та двох плоских» (рис. 6, 2) [1]. Треба додати, що, на відміну від плит кромлеху, це каміння має характерну природну окатаність.

Підводячи підсумок, необхідно сказати, що курган 9 — це яскравий приклад мегалітичної споруди Надпоріжжя. Над центральним похованням ямної культури (поховання 2) було побудовано перший насип, можливо з кромлехом. Потім на поверхню кургану поставили кам'яну конструкцію поховання 2, яку перекрили землею та дрібним камінням — кромлехом. На поверхні майданчику з часом установили культову споруду з горщиком.

Точний час поховань визначити складно. Але можна обмежити існування кургану межами двох етапів: початку та кінця доби бронзи, тобто III—I тис. до н. е.

Кургани 7, 7а, 11, досліджені у 1928 р. поруч з курганом 2, який копав Ф.М. Сап'ян, іншим дослідником Дніпробуду, В.А. Грінченком. У архі-

ві ІА НАН України збереглися сімнадцять фото, а також звіт про роботи 1928 р. Загальний план могильника ми наводимо за публікацією І.М. Шарафутдинові [22, рис. 23] (рис. 7). Креслень поховань, які відкрив В.А. Грінченко, на жаль немає.

Відповідно до звіту, влітку 1928 р. В.А. Грінченко розкопав дев'ять курганів. Три з них входять до групи 2, яку розкопував Ф.М. Сап'ян. Це насипи 7, 7а, 11. Відстань між комплексами невідома. Але на фото Федоровича (рис. 11, 1) добре видно пожежну вежу, яка була поруч з курганом 9. Тому ми вважаємо, що відстань між комплексами становила від 200 до 500 м.

Весь мегалітичний комплекс складався з двох кіл кромлеху з забутовкою камінням (кургани 7 та 7а) та алеї між ними. У центральній частині алеї знайдено окрему споруду з керамікою пізньої бронзи.

У своєму звіті В.А. Грінченко пропонує просту типологію використання каміння: перша група — комплекси з кромлехів та крепід; друга — навколо поховань.

Курган 7. Згідно зі звітом, усі насипи, крім одного, були не значними. Висота головного кургану 7 складала 2 м, діаметр — 28 м. В.А. Грінченко вказує, що курган насипали в два етапи. Перший з головними мегалітичними об'єктами: кромлех і поховання. Зверху було досипано ґрунт шаром 0,25–0,3 м.

Навколо насипу кургану 7 побудовано три кола з незначних брил висотою не більше 0,5 м, які поставлено на торець (рис. 7, 8). У центрі розчищено одне центральне поховання у кам'яній скрині.

Усього, за даними звіту В.А. Грінченка, у кургані 7 відкрито 18 поховань. Для усіх поховань перелік по тексту зроблено літерами латинської абетки. Ми зробили спробу зібрати всі наявні відомості, хоч це було й доволі складно.

1. Поховання 1 у домовині.
2. Поховання 2 у домовині.
3. Поховання 3 («п») покладено головою на захід. Посипано вохрою. Безінвентарне (рис. 9, 1).

4. Поховання 4 («о») покладено головою на північний схід. Положення кістяка — на спині з «підібраними» ногами, руки простерті вздовж тулуба. Посипано вохрою. Безінвентарне.

5. Поховання 5 («р») покладено головою на північний схід. Положення кістяка — на спині з «підібраними» ногами, руки простерті вздовж тулуба. Посипано вохрою. Безінвентарне.

6. Поховання 6 («у») покладено головою на північний схід. Положення кістяка — на спині з «підібраними» ногами, руки простерті вздовж тулуба. Посипано вохрою. Безінвентарне.

7. Поховання 7 («к») покладено на правий бік головою до півдня. Положення кістяка — на спині з «підібраними» ногами, руки простерті вздовж тулуба. Посипано вохрою. Безінвентарне.

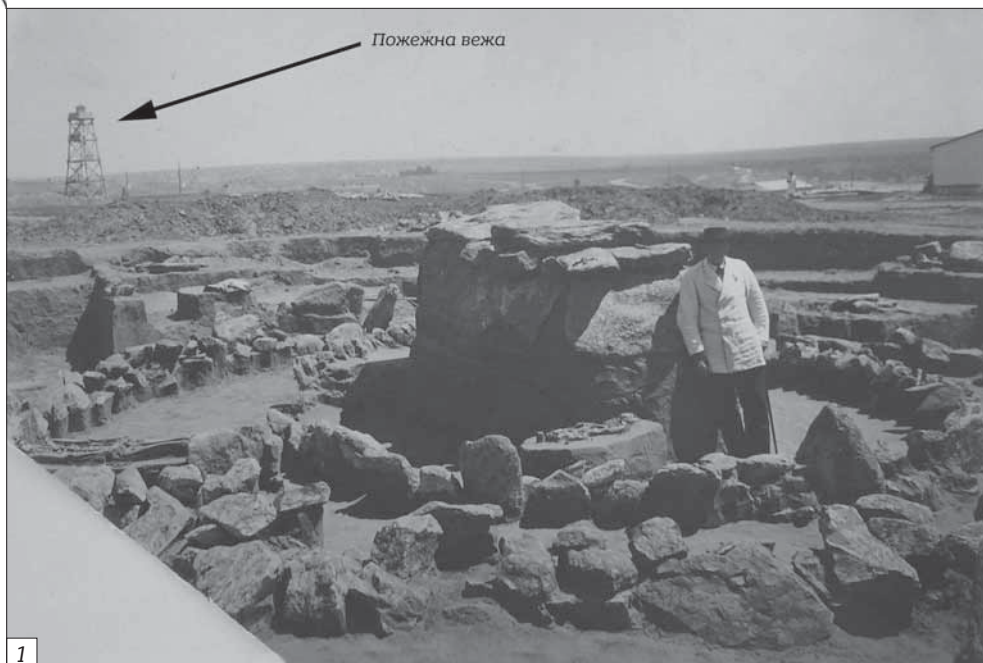

Рис. 8. Кічкас ІІ курган 7: 1 — Д.І. Явооницький біля центрального поховання кургану 7; 2 — загальний вид кургану 7

Рис. 9. Могильник Кічкас II, курган 7:
1 — фото поховання 3 «п» — за Звітом
Грінченко; 2 — горщик з поховання 9
«с» — за звітом Грінченка

8. Поховання 8 («g») покладено на правий бік головою до південного сходу. Положення кістяка — на спині з «підібраними» ногами, руки простерті вздовж тулуба. Посипано вохрою. Безінвентарне.

9. Поховання 9 («с») покладено на лівий бік головою до сходу. Ноги скрючено. Проти живота поставлено посуд, фото якого зберглось (рис. 9, 2). За спостереженням дослідника, поверх поховання було зафіксовано сліди багаття з соломи-очерету, яке обсмолило кістки.

10. Поховання 10 («d») покладено на спину головою до північно-північного заходу. Ноги та руки витягнуті. За спостереженнями дослідника, це впускне поховання.

11. Поховання 11 («l»). Кістки збереглися погано. Скоріше скорчені.

12. Поховання 12 («I»). Кістки збереглися погано. Скоріше скорчені.

Рис. 10. Могильник Кічкас II курган 7а. Загальний вигляд

Рис. 11. Могильник Кічкас II, курган 7а: 1 — поховання 2 «а» — за звітом Грінченка; 2 — поховання 1 «b»; 3 — горщик з поховання 2 «за колом кам'яного ящика»

13. Поховання 13 («т»). Кістки збереглися погано. Скоріше скрючені. Поховання 14–18 не описано взагалі.

Поховання у центральній кам'яній скрині зроблено на рівні більш раннього, давнього насипу, але зі звіту та креслень складно вказати на основні та впускні поховання. Креслення плану кургану 7а наводимо за публікацією І.М. Шарафутдинової [22, рис. 23]. Вся конструкція складається з кола кромлеху діаметром не більше 10 м (рис. 7). Брили висотою до 0,5 м поставлено на торець. У центральній частини насипано кам'яний насип (рис. 10, угорі). Над ним розташовано два поховання, але креслення їх також не збереглися.

За даними звіту В.А. Грінченка, у могилі 7а знайдено три поховання. Два в центрі кромлеху, одне — дитяче, за кромлехом.

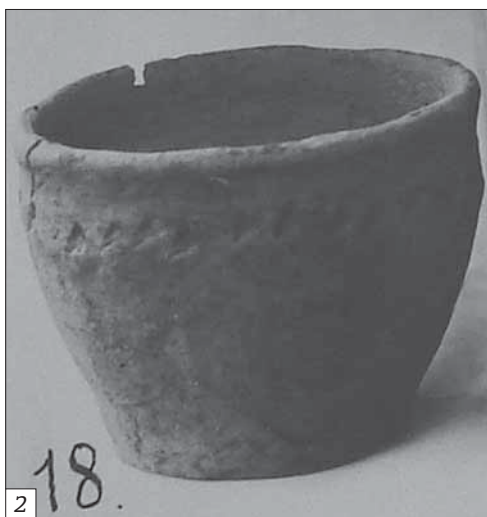

Рис. 12. Могильник Кічкас II, алея між курганами 7 та 7а: 1 – загальний вигляд алеї; 2 – горщик з алеї

1. Поховання 1 («b»). Згідно з фото, тут знайдено горщик. Фото збереглось (рис. 11, 2).

2. Поховання 2 («a») за кромлехом представлено кістками «дитини». Інвентар – гральні кості – «бабки». У архіві ІА НАН України зберігається фото (рис. 11, 1).

3. Поховання 3. Даних немає.

Рис. 13. Могильник Кічкас II курган II:
1 — загальний вигляд; 2 — горщик з по-
ховання II

За текстом звіту, на глибині 0,15 м «на поверхні» кургану знайдено горщик (рис. 1). Але В.А. Грінченко не впевнений, що його варто пов'язувати з похованням.

Поховання у центральній кам'яній скрині зроблене на рівні більш раннього, давнього кургану, але зі звіту та креслень складно вказати на основні та впускні поховання.

Цікавою є ще одна знахідка. У звіті та на фото В.А. Грінченко вказує на унікальну знахідку, яку він називає алея (рис. 7, 12). Між курганами розташовано два паралельних ряди гранітних брил. Відстань між ламами насипів становить 11 м. У центральній частині алеї роз-

Рис. 14. Брагарня, о. Хортиця

чищено окреме скупчення каміння з горщиком, фото якого збереглось (рис. 12, 2).

Курган 11 — кам'яна споруда, розташована поруч із основними насипами, креслення не збереглись. Тому чітко прив'язати ця споруда до комплексу складно. У тексті звіту В.А. Грінченко постійно порівнює могилу 11 з курганами 7 та 7а. Так само він порівнює посуд, знайдений у цих похованнях.

На загальному плані І.М. Шарафутдинової на схід від насипу кургану 7 розташована споруда № 10. Скоріш за все це помилка у назві. На фотознімках до звіту В.А. Грінченка видно, що комплекс могили 11 складався з незначного кромлеху та забутовки камінням у центральній частині (рис. 13).

Збереглося ще одне фото — зображення одного горщика, знайденого у конструкції (рис. 13, 2). І.М. Шарафутдинова віднесла його до культури багатопружкової кераміки [22, рис. 16, 14].

Таким чином, комплекс насипів курганів 7, 7а, 11 з Кічкаського могильника II віднесено до етапу пізньої бронзи, часу поширення КБК (коло Бабіне) та білозерської культури.

ОБГОВОРЕННЯ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Аналізуючи наявні матеріали можна стверджувати, що на території Надпоріжжя перші кам'яні споруди з'являються у похованнях під час піз-

Рис. 15. Ейвбері, Англія

нього неоліту. Протягом енеоліту-бронзи вони існують та розвиваються в напрямі збільшення кількості та ускладнення архітектурних форм. У період раннього заліза помітно продовження традиції споруд.

Картографія мегалітичних споруд енеоліту та ранньої бронзи, зроблена Д.Л. Тесленком, дає змогу визначити два регіони поширення таких пам'яток: перший, представлений похованнями з кам'яними закладами, ямами з облицюванням каменем у межах річки Дніпра і Дона в ранній період, синхронний з періодом Трипілля С2. У культурному плані він збігається з ареалом скелянської культури; та другий пізній, що належить до часу тісного контакту степових пам'яток та трипілля. У цей період отримують розвиток кромлехи, в тому числі і типу Новоолександрівського кургану [20].

Для культур пізнього етапу бронзової доби в цілому характерний високий рівень розвитку кам'яного будівництва. По річках та балках розкопано чимало поселень, де житла мали кам'яні стіни. На території Запоріжжя, поруч з Кічкаськими могильниками, відкрито та досліджено сабатинівські поселення: Ганівка, Молодняга та ін. [9]. У монографії І.М. Шарафутдинові описано головні риси поховань пізньобронзового часу: завжди впускні в кургани, ґрунтові з закладами та без, з використанням каменю, зі спорудженням кромлехів, скринь, крєпід, алей.

Мегалітичні (англ. *megalithic*, нім. *Steinsetzungen*) споруди, тобто великі комплекси, характеризуються в першу чергу значним розміром. Крім цього, вони поділяються на такі прості групи: менгіри, кільця, ка-

мерні гробниці. Наші спостереження за комплексами на острові Хортиця та спроби порівняти досліджені комплекси: Брагарня (рис. 14), Вшива, Генералка 3, два поховання на території пам'ятника Генералка 2, доводять, що розмір – важлива, але не головна ознака. Невеликі за параметрами поховання з закладами (крепіді) та кромлехами повторюють великі спорудження типу Кічкас та Новоолександрівка.

Спорудження Кічкаського могильника II, кургани 9, 7, 7а виділяються серед інших завдяки розмірам центрального поховання курганів 9 та 7. Але за іншими компонентами вони сильно розрізняються між собою. Різний розмір плит кромлеха помітний під час порівняльного аналізу плит. У кургані 9 є великі брили довжиною близько 1,5 м і маленькі, близько 0,5 м.

Кургани 7, 7а, 9 Кічкаського могильника II є прикладами мегалітичних великих поховальних споруд. Алею, як зазначено вище, І.М. Шарафутдинова віднесла до культури багатовапнякової кераміки [22, с. 57]. Поховання 9 кургану 7 та Центральні поховання у кам'яних скринях курганів 7 та 7а вона зв'язала з пам'ятниками раннього етапу сабатинівської культури [22, рис. 20, с. 69].

ВИСНОВКИ

Спроба ввести у науковий обіг результати розкопок 1928 року дала можливість відкрити наукову спадщину Федора Миколайовича Саг'яна. Уперше вдалося зв'язати унікальні спорудження курганів 7, 7а, 9 разом в єдиний мегалітичний комплекс. Скоріше за все, невисокі насипи ямної культури було досипано в період пізньої бронзи (сабатинівської культури та КБК). На поверхні курганів встановлено кам'яні скрині та ритуальні конструкції.

Завдяки виконаному дослідженню з'явилась можливість порівняти ці мегалітичні комплекси з іншими прикладами кам'яної архітектури української доби бронзи, наприклад, з пам'ятниками Генералка 3 та Брагарня (рис. 14), що знаходяться на о. Хортиця. Вони значно відрізняються зовнішніми ознаками, хоча також характеризуються наявністю каміння. Саме порівняння з цими кам'яними спорудами незначного розміру дає змогу говорити про мегалітичний характер об'єктів Кічкаського могильника.

Також ми можемо порівняти наші мегалітичні споруди з конструкціями інших регіонів світу. Наприклад, комплекс Ейвбері (англ. Avebury) (рис. 15), що знаходиться в графстві Вілтшир (Велика Британія) отримав назву від найближчого села. Він належить до епох пізнього неоліта і ранньої бронзи, це культовий об'єкт, що складається з мегалітичних гробниць і святилищ. Він подібний до Кічкаських мегалітів (великі, мають кромлехи), хоча за розмірами значно більший. Проте, як було зазначено вище, розмір є важливою, але не головною ознакою, провідною рисою мегалітів є загальна монументальність цих споруд.

Кургани 9, 7, 7а, 11, описані наприкінці 1920-х рр. вітчизняними дослідниками на Кічкасі — гарні представники мегалітів України. Нині вони затоплені внаслідок будівництва ГЕС, тому ми не маємо змоги їх дослідити. Все, що збереглось до нашого часу — матеріали наших співвітчизників: креслення, тексти записів і звітів, фотознімки, які можуть нам розповісти про ці кургани.

На жаль, їхня систематизація не завершена через недостатню кількість архівних матеріалів, значна частина яких була вилучена (і можливо знищена) НКВС.

Проте вже зараз можна впевнено стверджувати, що наші кургани належать до однієї ланки з іншими відомими мегалітами не тільки Запорізької області чи України, а й з відомими світовими пам'ятками. Сподіваємось, що відновлення втрачених знань про ці цінні пам'ятки є лише питанням часу та дослідницької наполегливості. Необхідно лише працювати над цими перспективними об'єктами.

Запропонований матеріал було створено за допомоги та підтримки Олега Валентиновича Тубольцева. Без його безпосередньої участі та чуйного керівництва проведення цього дослідження годі й уявити.

Список використаних джерел

1. Андруеева Л.Ю. Эпистолярное наследие академика живописи Н.С. Самокиша: письма И.М. Шаповала // УЗТНУ. Серия «Исторические науки». — 2014. — **27** (66), № 4. — С. 3–12.
2. Грінченко В.А. Археологічні дослідження від Кічкасу до Вольного порогу на Запоріжжі. Архів. 1938, Ф. 18. Инв. № 151.
3. Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. около с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — **3**. — К., 1950. — С. 9–37.
4. Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Таволжаного // Археологічні пам'ятки УССР. — **2**. — К., 1949. — С. 180–191.
5. Добровольський А. Кам'яні спорудження Надпоріжжя / Добровольський А. // Археологічні пам'ятки УССР. — Т. 2. — К., 1949. — С. 191–201.
6. Довженко Н.Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України // Праці центру пам'яткознавства. — 1993. — Вип. 2. — С. 108–135.
7. Ковалева И.Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровгесовской экспедиции НКПросса УССР 1927–1932). — Днепропетровск, 1980. — 71 с.
8. Ковальова І.Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 9. — С. 113–115.
9. Кобалия Д.Р. Результаты раскопок в балке Гановка // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — Вип. № 1. — Запоріжжя, 2006.
10. Коростильов Т., Єльніков М. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1923 (Звіти Яворницького Д.І.) // Старожитності Південної України. — Вип. 23. — Запоріжжя, 2010. — 56 с.
11. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя (За матеріалами досліджень 1945–1946 рр.) // Археологічні пам'ятки УССР. — **2**. — К., 1949. — С. 159–180.

12. Ляшко С.Н., Кравченко С.Н. Отчет о разведках в районе Днепровских порогов у сел: Ясеноватое и Петро-Свистунова Вольнянского района Запорожской области в 1984–1985 гг. отряда Славутич Первобытной экспедиции ИА АН УССР. Научный фонд Института Археологии АН УССР, ф. е. 21609.
13. Ляшко С.Н. Днепровская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблемы археологии Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 14–27.
14. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею / за гол. ред. проф. Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1929. — **1**. — С. 5–43.
15. Миллер М.А. Археология в СССР. — Мюнхен, 1954. — 155 с.
16. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 415, Арк. 25–37.
17. Рассамкин Ю.Я. Похоронения квітнянської культури в контексті абсолютної хронології // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 17–41.
18. Рибальченко Л.Л. Архивные документы СБУ как источник для изучения истории Харьковского исторического музея // Материалы и тез. науч. конф., посвященной 30-летию каф. историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения). — Харьков, 1994. — С. 88–89.
19. Соп'ян Ф.М. Резюме. Інститут археології України. Архів. 1928, ф. 18. Інв. № 30.
20. Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Приазовье (энеолит-ранний бронзовый век) // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців : Зб. наук. праць / Гол. ред. С.М.Санжаров. — Вип. 7. — Луганськ : Вид-во ЧНУ ім. Даля, 2007. — С. 76–85.
21. Шаповал І.В. В пошуках скарбів. — Київ : Радянський письменник, 1963. — 298 с.
22. Шарафутдінова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев, 1982. — 160 с.

Dmytro Nykytenko

11th class student of gymnasium № 31, Zaporizhzhya

KICHKAS MEGALITHIC COMPLEX

Megalithic constructions inherent in Neolithic and Bronze Age Europe are large structures, formed with large stone blocks or groups of blocks. They vary greatly in their shape and have different functions and parameters depending on the landscape and geological conditions of territory. The Ukrainian megaliths conventionally divided into three large groups: menhires, stone rings and the chamber tombs. The first known archaeological researches of large stone constructions were carried out during excavation works of «Dniprobud» expedition, that were conducted in 1928–1933. First field documents about the studies of large stone constructions belong to the same period. At the same time, scientific theme «The Megaliths of Ukraine» was formed and included to the agenda of Ukrainian Archaeological Commission (UAC). Numerous photos, drawings and texts reflected the process of field research and the results. Despite the efforts of archaeologists, these materials were never published and analyzed. Such neglect of the topic is related to the archaeological and ideological situation, synchronic to the research. F. Sapyan and V. Grinchenko, the archaeologists that studied the megalithic constructions of Kichkas II burial complex became the victims of repressions during the 1930's.

The article is devoted to studying of heritage of these two archaeologists, intending to introduce scientific circulation and first analysis of the results of excavation of megalithic

complex of Nadporizhzhya – Kichkas II. The archival materials from the funds of Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine never presented before were studied and analyzed. This data allows not only processing and describing the information, taken during the excavation of the monument, but also considering it as a complex of megalithic constructions of the late Bronze Age. Presented material gives a possibility to affirm, that some megalithic objects of the burial (mounds 7, 7a, 9, 11) were located at the places of other mounds that belong to Yamnaya culture and the times of the Early Bronze age.

The source researching methods were used (historiography, archaeography). Comparative analysis of the rediscovered materials makes it possible to conclude, that the vast majority of the reviewed objects within the complex belong to the Late Bronze Age (the 2nd millennium BC). The objects belong to the multi-cordoned ware culture and Belozerskaya culture; however, they were located at the places of Yamnaya culture mounds. The archival data and the results of interpretation published for the first time.

Keywords: megalithic complex, mound, Dniprelstan, Kichkas, F. Sapyan, V. Grinchenko.

